

Pr. prof. dr. Viorel Sava

**DIPTICELE
DIN CADRUL LITURGHIEI EGIPTENE
ATRIBUITE SFÂNTULUI MARCU
- PREZENTARE ȘI EVALUARE
ÎN RAPORT CU ANAFORAUA
SFÂNTULUI IOAN GURĂ DE AUR
DIN RITUL BIZANTIN**

a) Liturgia Bisericii Copte - repere istorice

Atenția sporită pe care cercetătorii din diferite zone ale teologiei o acordă, în ultimele decenii, Bisericilor Vechi Orientale se întemeiază, pe de o parte, pe originile apostolice ale tezaurului liturgic și doctrinar păstrat de acestea până în prezent, iar pe de altă parte, pe consistența și seriozitatea dialogului ortodox-vechi oriental, dialog intensificat tot mai mult în ultima vreme și cu rezultate tot mai promițătoare.

Cercetarea teologică românească a fost centrată pe diferite aspecte ale vieții și activității Bisericilor Vechi Orientale, între acestea: organizarea canonică și administrativă, învățătura de credință și viața religioasă, lucrarea pastoral-misionară, viața liturgică, relațiile ecumenice etc., iar mulțimea studiilor¹ rezultate în urma acestor cercetări ne ajută să ajungem la o mai bună cunoaștere a spiritului care caracterizează aceste Biserici.

O atenție deosebită au acordat teologii români, cum era și firesc, Bisericii Copte, una dintre cele mai mari, mai importante și mai dinamice Biserici din această familie pe care o constituie Bisericile Vechi Orientale².

1. Parte dintre acestea au fost menționate la pr. Viorel Sava, *Ostenitori și rodire în ogorul teologiei practice, ghid bibliografic*, Editura Erola, Iași, 2003, p. 55-59.

2. Între acestea, menționăm: pr. prof. dr. Ene Braniște, *Cultul Bisericilor creștine vechi din Orient. Liturghiile riturilor orientale*, în „Ortodoxia“, XVII (1965), nr. 1, p. 83-131;

Din prezentarea sumară a bibliografiei³ am putut observa că unii autori abordează aspecte privitoare la ritul liturgic alexandrin și la liturghiile derivate din el, între care se află și Liturghia Bisericii Copte, cu cele trei anaforale de schimb, oficiată astăzi de această Biserică. Derivată din ritul alexandrin și strâns înrudită cu Liturghia coptă este Liturghia Bisericii Etiopiene⁴.

Înainte de a trece la prezentarea temei propuse, considerăm necesare câteva referiri la apariția și evoluția ritului liturgic alexandrin și la notele specifice prin care el se diferențiază de toate celelalte rituri liturgice. Liturghiile care se săvârșesc în Patriarhatul Alexandriei derivă din Liturghia primară pusă pe seama Sfântului Evanghelist Marcu, căruia tradiția îi atribuie încreștinarea Egiptului. Această Liturghie s-a aflat în uzul creștinilor egipteni până la jumătatea secolului al V-lea. După divizarea produsă în urma Sinodului IV Ecumenic de la Calcedon (451), creștinii calcedonieni au păstrat Liturghia Sfântului Marcu și au continuat să o officieze, ca și până atunci, în limba greacă. Această situație va continua să existe până în secolele

pr. prof. dr. Teodor Bodogae, *Un „aggiornamento“ în Patriarhia Alexandriei*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCIV (1976), nr. 9-12, p. 933; diac. asist. Mihai Colibă, *Cultul Bisericii monofizite Copte*, în „Ortodoxia“, XVII (1965), nr. 2, p. 338-353; Mihail Colotelo, *Liturghiile de rit alexandrin*, în „Glasul Bisericii“, XXVIII (1969), nr. 1-2, p. 74-91; pr. drd. Neculai Dragomir, *Liturghiile Bisericii Copte și ale Bisericii Etiopiene (ritul alexandrin), în comparație cu cele ortodoxe*, în „Studii teologice“, XXXVI (1984), nr. 3-4, p. 233-247 și în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LX (1984), nr. 1-3, p. 65-80; pr. prof. dr. Nicolae V. Dură, *Biserica Coptă în lumina mărturiilor istorice și aghiografice*, în „Studii teologice“, XXXIV (1982), nr. 3-4, p. 200-218; drd. Gîrma Wolde-Kirkos, *Limbile liturgice în Biserica Coptă și în Biserica Etiopiei*, în „Ortodoxia“, XXIV (1972), nr. 2, p. 218-227; pr. prof. dr. Nicolae D. Necula, *Scurtă privire asupra literaturii religioase a Bisericii Copte și indeosebi asupra cărților ei de cult*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXXIX (1971), nr. 5-6, p. 644-659; Idem, *Cultul Maicii Domnului în Biserica Coptă*, în „Ortodoxia“, XXVI (1974), nr. 1, p. 107-118; Idem, *Cântarea cultică în Biserica Coptă Ortodoxă*, în „Glasul Bisericii“, XXXII (1973), nr. 7-8, p. 773-780; Idem, *Doctrina și viața religioasă a Bisericii Copte reflectate în textele ei liturgice (rugăciuni și imne)*, teză de doctorat, în „Ortodoxia“, XXVIII (1976), nr. 4, p. 473-626; Idem, *Este posibilă coliturghisirea între Biserica Ortodoxă și Bisericile Vechi Orientale?*, în *Tradiție și înnoire în slujirea liturgică*, vol. 2, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2001, p. 77-82.

3. Vezi nota 2.

4. Despre aceasta a se vedea: pr. asist. Nicolae V. Dură, *Anaforele Bisericii Etiopiene. Procesul apariției și dezvoltării lor*, în „Studii teologice“, XXVIII (1976), nr. 7-10, p. 589-599; drd. Gîrma Wolde-Kirkos, *Liturghia Bisericii Etiopiene în comparație cu Liturghia ritului liturgic bizantin*, în „Ortodoxia“, XXIV (1972), nr. 1, p. 38-51.

XI-XIII, când ea a fost înlocuită cu Liturghiile bizantine atribuite Sfântului Ioan Gură de Aur și Sfântului Vasile cel Mare⁵. Egiptenii necalcedonieni au tradus vechea Liturghie a Sfântului Marcu în limba coptă și au pus-o pe seama Sfântului Chiril al Alexandriei. Datorită lungimii ei și caracterului sobru, ea se săvârșește în prezent în timpul celor două posturi mari, al Crăciunului și al Paștelui, și la slujbele funebre⁶. Ea este, de asemenea, Liturghia uzuală pentru luna închinată Maicii Domnului *Kihak* (27 noiembrie-26 decembrie)⁷, care se suprapune cu Postul Crăciunului.

Relația acestei Liturghii cu Liturghia Sfântului Marcu din perioada precalcedoniană este evidentă, atât în ceea ce privește structura, cât și în ceea ce privește redactarea textului⁸.

O privire de ansamblu asupra Liturghiei Sfântului Marcu, îndeosebi asupra evoluției istorice, se impune cu necesitate.

Potrivit unor cercetări recente, una dintre trăsăturile definitorii ale anaforalei atribuite Sfântului Marcu (structura integrală a Sfintei Liturghii fiind produsul unui proces îndelungat de dezvoltare, ca și în cazul celorlalte rituri liturgice, inclusiv cel bizantin) este vechimea considerabilă, „vechime tot atât de mare ca și cea a anaforalelor de tip siro-bizantin, sau chiar mai mare”⁹. Această afirmație este întemeiată de autorul la care ne referim pe o serie de papyrusuri care ne ajută să reconstruim textul acestei anaforale și forma lui primară¹⁰. Studiul evoluției acestei anaforale se întemeiază pe patru manuscrise medievale grecești: un manuscris păstrat în Universitatea Messina (sec. XII, incomplet); manuscrisul grecesc nr. 1970 (sec. XII) și 2281 (datat 1207) - ambele aflate la Vatican; și o copie a unui manuscris vechi, făcută în 1585-1586, cunoscută sub numele de „Pegas”. Un studiu comparativ al

5. Pr. lect. dr. N. Necula, *Anaforaua Sfântului Vasile cel Mare din ritul liturgic copt (introducere, traducere și note)*, în „Glasul Bisericii”, XXXVIII (1979), nr. 11-12, p. 1141; pr. prof. dr. Ene Braniște, *Cultul Bisericii creștine vechi...*, p. 110.

6. *Ibidem*; pr. prof. dr. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 111.

7. Enzo Lodi, *The Oriental Anaphoras*, în *Handbook for Liturgical Studies*, vol. III, *Eucharist*, editor Anscar J. Chupungco, O.S.B., The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1997, p. 96.

8. Pr. lect. dr. N. Necula, *op. cit.*, p. 1143-1144.

9. G.J. Cuming, *The Anaphora of St. Mark: A Study of Development*, în vol. *Essays on Early Eastern Eucharistic Prayers*, editor Paul F. Gradshaw, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1991, p. 57.

10. *Ibidem*.

11. *Ibidem*.

acestor patru documente cu altele din Biserica primară duc la concluzia că anaforaua Sfântului Marcu a fost influențată de cea a Sfântului Iacob¹¹.

După separarea Bisericilor Răsăritene, produsă în urma Sinodului de la Calcedon, anaforaua Sfântului Marcu a fost tradusă, așa cum s-a mai spus, în limba coptă și a fost pusă pe seama Sfântului Chiril al Alexandriei. Însă, mai târziu, s-a constatat că nu este vorba de o simplă traducere ci, practic, de două variante de text. Fiecare variantă conține pasaje, fraze sau cuvinte singulare, care nu apar în cealaltă variantă¹². Un alt cercetător¹³ este de părere că ambele variante au continuat să se influențeze reciproc și după separarea ce a urmat Sinodului de la Calcedon. Uneori, este de părere R.G. Coquin¹⁴, se pare că „o versiune a reținut ceea ce alta a omis și nu poate fi vorba, în consecință, de un adaos independent“.

Alte două fragmente din anaforaua Sfântului Marcu prezintă interes când se fac referiri la vechimea acesteia. Ambele se păstrează în Marea Britanie. Primul fragment se păstrează în Biblioteca Rylands din Manchester și a fost scris în secolul al VI-lea. El conține textul de după *Sanctus* și până la sfârșitul anaforalei¹⁵. Al doilea se păstrează în Muzeul Britanic din Londra și conține un fragment din aceeași anafora, fragment care începe imediat după *Sanctus*, dar nu redă textul până la sfârșitul anaforalei, cum se întâmplă în cazul precedent. Este vorba de o inscripționare pe lemn a unei traduceri copte realizată în secolul al VIII-lea¹⁶. Ambele au fost prezentate în lucrări de specialitate¹⁷. Cercetarea celor două fragmente conduce spre concluzia că ele reflectă stadiul de dezvoltare în care se afla anaforaua Sfântului Marcu în secolul al IV-lea. Probabil, fragmentul păstrat în Muzeul Britanic, deși realizat mai târziu, prezintă o variantă mai veche cu 30 până la 50 de ani decât cealaltă păstrată în Biblioteca Rylands¹⁸.

12. *Ibidem*, p. 58.

13. R. G. Coquin, *L'anaphore alexandrine de Saint Mark*, în „Le Muséon“, 82 (1969), p. 311, la G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 58.

14. *Ibidem*, p. 311, la G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 58.

15. G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 58.

16. *Ibidem*, p. 58-59.

17. M. Andrien și P. Collomp, *Fragments sur papyrus de l'anaphore de Saint Marc*, „Revue des sciences religieuses“, 8 (1928), p. 489-515; C.H. Roberts, *Catalogue of the Greek and Latin Papyrus in the John Rylands Library*, Manchester University Press, 1938.

18. G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 59.

19. B. Botte, *L'Encologe de Serapion est-il authentique?*, OC, 48 (1964), p. 50-57 - la

Un alt document important, care contribuie la plasarea în timp a apariției anaforalei Sfântului Marcu, este *Evhologhionul lui Serapion*. Acesta a fost publicat pentru prima dată la începutul anilor 1890 când s-a considerat că scrierea lui s-ar fi realizat în anul 360 de către un autor arian. În 1960, Bernard Botte¹⁹ plasează apariția acestei colecții cu 50 sau chiar 100 de ani mai târziu. Această nouă datare a fost, în general, acceptată. Plasarea în timp a apariției *Evhologhionului* lui Serapion ne ajută să datăm cu mai multă precizie alcătuirea anaforalei Sfântului Marcu. Anaforaua pe care ne-o prezintă *Evhologhionul* lui Serapion conține pasaje comune cu cea a Sfântului Marcu așa încât, pe baza acestor asemănări, cercetătorii plasează apariția anaforalei Sfântului Marcu în a doua jumătate a secolului al IV-lea²⁰. Acestor surse, crede autorul nostru, pot fi adăugate *Catehezele mistagogice* ale Sfântului Chiril al Ierusalimului, care fac referire la o Liturghie „care în structura și conținutul ei este egipteană, chiar dacă poartă semnele unor puternice influențe siriene“²¹.

Liturghia Sfântului Marcu are o serie de particularități prin care se deosebește de celelalte rituri liturgice. Între acestea amintim:

- „La Liturghia catehumenilor se fac patru lecturi din Noul Testament: prima din Epistolele pauline, a doua din cele sobornicești, a treia din Fapte, a patra din Sfintele Evanghelii. Se întrebuintează și lecturi din Apocalipsă, iar la sărbătorile sfinților, în loc de pericopa din Fapte, se citește Viața sfântului după sinaxar“²².

- O altă particularitate privește modul și locul așezării dipticelor în cadrul anaforalei. Spre deosebire de ritul bizantin și de cel antiohian, în care rugăciunile de mijlocire generală pentru cei vii și pentru cei adormiți sunt așezate după epicleză, în cel copt ele sunt așezate în prefața anaforalei²³. În ceea ce privește așezarea rugăciunilor de mijlocire în prefața anaforalei și nu după epicleză, așa cum pare să fie firesc, părerile sunt împărțite. Unii sunt de părere că dipticele au fost plasate, inițial, după epicleză și doar mai

G.J. Cuming, *op. cit.*, p. 59.

20. G.J. Cuming, *op. cit.*, p. 59-60.

21. Idem, *Egyptian Elements in the Jerusalem Liturgy*, JTS, 25 (1974), p. 117-124; Idem, *op. cit.*, p. 60.

22. Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 112.

23. *Ibidem*.

24. G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 61; Enzo Lodi, *op. cit.*, p. 97.

apoi, la o dată necunoscută, au fost transferate în prima parte a rugăciunii anaforalei, deși motivul acestui transfer nu a fost exprimat în termeni clari și convingători până acum. Alții sunt de părere că locul lor a fost dintru început în prefața anaforalei, ca o particularitate a ritului alexandrin²⁴. Oricum, unii cercetători sunt de părere că așezarea dipticelor în prefața anaforalei este nepotrivită întrucât „întrerupe în mod brutal desfășurarea rugăciunii anaforalei”²⁵.

- Imnul serafimic („Sfânt, Sfânt, Sfânt, Domnul Savaot...”²⁶) nu are adaosul „Bine este cuvântul...”, așa cum întâlnim în ritul bizantin²⁶. G. J. Cuming²⁷, în studiul său, bazându-se pe afirmațiile altor cercetători, este de părere că imnul serafimic este introdus pentru prima dată în ritul liturgic alexandrin și apoi a trecut în Liturghiile celorlalte rituri.

- Cuvintele de instituire a Sfintei Euharistii sunt rostite în interiorul epiclezei, fragmentând-o pe aceasta în două²⁸. Unii vorbesc chiar de existența a două epicleze²⁹.

- „La cuvintele Mântuitorului pentru potir, se spune că Domnul a băut El Însuși din potir înainte de a-l da Sfinților Apostoli, iar după fiecare din cele două ecfonise ale cuvintelor Domnului (pentru pâine și pentru vin) se adaugă o formulă de întărire și mărturisire: „Credem..., Credem că așa este..., Credem, mărturisim și slăvim!”³⁰. Există și alte particularități pe care părintele Braniște le prezintă în detaliu³¹.

Concluzia la care ajunge G. J. Cuming este că anafora atribuită Sfântului Marcu în forma actuală este rezultatul unei evoluții încheiate în ceea ce privește elemente esențiale în secolul al IV-lea, dar într-o formă simplă ea poate fi tot atât de veche ca și Liturgia descrisă de Sfântul Iustin Martirul³².

Pe lângă anafora proprie, atribuită Sfântului Chiril al Alexandriei, creștinii copti mai folosesc două anaforale de schimb: una atribuită Sfântului Grigorie de Nazianz și alta atribuită Sfântului Vasile cel Mare.

25. G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, London, 1945, p. 218.

26. Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 112.

27. G.J. Cuming, *op. cit.*, p. 65-66; G. Dix, *op. cit.*, p. 165.

28. Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 112.

29. G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 66-70; Enzo Lodi, *op. cit.*, p. 97.

30. Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, p. 112.

31. *Ibidem*.

32. G. J. Cuming, *op. cit.*, p. 72.

33. Vasile Costin, *Cultul Bisericii Copte în comparație cu cultul Bisericii Ortodoxe*

Anaforaua atribuită Sfântului Grigorie de Nazianz este considerată a fi vechea anafora a Bisericii din Nazianz, pe care Sfântul Grigorie a revizuit-o. Ea a fost alcătuită între anii 350-400³³. Originile ei sunt antiohiene, deci ea a fost importată de către egipteni³⁴. Ea și-a făcut loc mai întâi printre monahi, ca după aceea să fie adoptată de întreaga Biserică Coptă, fiind săvârșită apoi la sărbătorile închinat Mântuitorului și în ocazii solemne³⁵.

Cea atribuită Sfântului Vasile cel Mare, tradusă și ea în românește³⁶, este anaforaua uzuală săvârșindu-se în cea mai mare parte a anului bisericesc în zilele și perioadele când nu sunt folosite celelalte două anaforale.

b) Structura și conținutul dipticelor din Liturgia actuală a Bisericii Copte

Așa cum reiese din cele prezentate mai sus, una dintre trăsăturile specifice ritului liturgic alexandrin o constituie așezarea dipticelor în prefața anaforalei și nu după epicleză, cum se întâmplă în ritul bizantin. Trebuie să spunem totuși că anaforaua atribuită Sfântului Vasile cel Mare și cea atribuită Sfântului Grigorie de Nazianz, din ritul liturgic copt, fac excepție de la regula specifică ritului alexandrin și așază dipticele după epicleză, ca și în ritul bizantin. Părțile componente ale acestor anaforale sunt: „Prefața, cuprinzând rugăciunea euharistică și cea teologică, rugăciunea hristologică, care amintește de Întrupare și Răscumpărare, cuvintele Mântuitorului de instituire a Euharistiei, anamneza, epicleza, dipticele, frângerea pâinii, Rugăciunea Domnească, rugăciunea punerii mâinilor, cea pentru iertarea credincioșilor, înălțarea Sfintelor Daruri, împărtășirea și concedierea credincioșilor”³⁷. Cealaltă anafora, respectiv, cea atribuită Sfântului Chiril al Alexandriei, are următoarea structură: „Preliminarii (dialogul introductiv *n.n.*), prefața, dipticele (foarte elaborate în conținutul lor, pentru diferite

(teză de doctorat), dactilografată în greacă, Atena, 1972, p. 40 - la pr. drd. Nicolae Dragomir, *op. cit.*, p. 241.

34. Enzo Lodi, *op. cit.*, p. 96.

35. Pe larg despre această anafora la pr. Viorel Sava, *Anaforaua Sfântului Grigorie Teologul din ritul liturgic copt*, în vol. „În Biserica slavei Tale“ - Studii de teologie și spiritualitate liturgică, III, Editura Performantica, Iași, 2006, p. 81-131.

36. Pr. lect.dr. Nicolae Necula, *Anaforaua Sfântului Vasile cel Mare...*, p. 1141-1156.

37. *Ibidem*, p. 1145.

38. Geoffrey J. Cuming, *The Liturgy of St. Mark edited from the manuscripts with a*

categorii de membri ai Bisericii *n.n.*), pre-Sanctus, Sanctus, post-Sanctus, cuvintele de instituire, anamneza, a doua epicleză și doxologia³⁸. După anafora, rânduiala este aceeași ca și mai sus, respectiv Rugăciunea Domnească, rugăciunea plecării capetelor, frângerea pâinii, împărtășirea, rugăciunea de mulțumire după împărtășire și concedierea³⁹.

Pentru perioada patristică, sursele principale care stau la baza reconstituirii anaforalei egiptene sunt: *Evhologhionul* lui Serapion, datat între anii 339-362, care la sfârșitul anaforalei pe care ne-o transmite conține „formule rudimentare (simple *n.n.*) de mijlocire“ plasate după epicleza adresată Logosului⁴⁰; *manuscrisul grec 254*, cunoscut și sub denumirea de *Papirusul Strasbourg*, plasat între secolele IV-V⁴¹; și *Didascalia Arabică*, un document tradus în 1295 după redactarea sahidică, de după secolul V, a *Constituțiilor Apostolice*⁴².

Istoria evoluției dipticelor din Liturgia egipteană, a conținutului lor și a locului lor în cadrul anaforalei poate fi reconstituită după documente studiate și puse în valoare de cercetători în domeniu. Aici ne vom axa, în special, pe studiile lui Robert F. Taft și Geoffrey J. Cuming citate mai sus. Potrivit acestora, structura actuală a rugăciunii de mijlocire generală pentru cei vii și pentru cei adormiți este rezultatul unui proces îndelungat de formare, generalizare și uniformizare, proces firesc care a caracterizat cultul divin în general, influențat de factori religioși, teologici, culturali, socio-politici etc. care și-au pus amprenta asupra structurii și conținutului rânduielilor de slujbă de-a lungul timpului.

În forma actuală, rugăciunile de mijlocire includ, așa cum s-a mai spus, diferite categorii de credincioși și instituții, fiecare cu trebuințele spirituale și materiale specifice. Astfel, se fac mijlociri pentru: Biserică, bolnavi, călă-

commentary, în „*Orientalia Christiana Analecta*“, 234, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1990, p. 20-49.

39. *Ibidem*, p. 50-58.

40. Robert F. Taft, S.J., *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, volume IV, *The Diptychs*, în „*Orientalia Christiana Analecta*“, 238, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1991, p. 34; Maxwell E. Johnson, *The Prayers of Serapion of Thumis A Literary, Liturgical and Theological Analysis*, în „*Orientalia Christiana Analecta*“, 249, Pontificio Instituto Orientale, Roma, 1995, p. 254-255.

41. Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 35.

42. *Ibidem*, p. 36.

43. *Ibidem*, p. 77.

tori, creșterea apelor Nilului, pentru conducători, pentru adormiți, pentru cei ce aduc daruri, pentru patriarh, episcop și clerici, pentru poporul ortodox, pentru locașul de cult în care se săvârșește Liturghia, pentru călugări, pentru cei prezenți la slujbă și pentru cei pe care ei îi pomenesc în rugăciuni, pentru biserica locală și pentru cler, pentru comunitatea locală și pentru toate celelalte comunități de credincioși⁴³. Formula pentru fiecare rugăciune de mijlocire este introdusă prin aceleași cuvinte: „Ne rugăm ca El (Dumnezeu *n.n.*) să ne ierte păcatele”⁴⁴. Începutul rugăciunilor de mijlocire este precedat de următoarea precizare tipiconală: „În timpul citirii kuddâs (= anaforalei) preotul va atenționa pe diacon ca să se roage și să-i informeze pe cei prezenți despre rugăciunea și cererile speciale care vor urma, de la începutul și până la sfârșitul anaforalei, așa cum sunt ele prevăzute de cartea de rugăciune”⁴⁵.

Înainte de a trece la cele mai importante surse pentru studiul dipticelor în tradiția liturgică egipteană, amintim faptul că din aceasta a derivat tradiția liturgică etiopiană. În Liturghia etiopiană, rugăciunile de mijlocire generală pentru cei vii și pentru cei adormiți sunt prezentate într-o formă mult mai concentrată decât în tradiția coptă⁴⁶.

În jurul anului 1320, un preot copt slujitor în Biserica din Mu’allaqa din vechiul Cairo, pe numearus ar-Ri’ âsah abu’l-Barakât ibn Kabar († 1325), a compus un comentariu în arabă pentru uzul Bisericii Copte

44. *Ibidem.*

45. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford, 1896, 165, 30-33 la Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 77.

46. Iată conținutul acestora: „Pentru binecuvântatul și Sfântul (Arhi)Papă, Abba (N), și binecuvântatul Papă, Abba (N), care îți aduc mulțumiri în rugăciunile și mijlocirile lor; Ștefan, întâiul martir, Zaharia preotul și Ioan Botezătorul; pentru pomenirea tuturor sfinților și martirilor care au adormit în credință: Matei și Marcu, Luca și Ioan cei patru evangheliști, Maria, mama lui Dumnezeu: auzi-ne pe noi. Pentru Petru și Andrei, Iacob și Ioan, Filip și Vartolomeu, Toma și Matei, Tadeu și Natanael, și Iacob, fiul lui Alfeu, și Matia, cei doisprezece apostoli; și Iacob apostolul, fratele Domnului, episcopul Ierusalimului; Pavel, Timotei, Sila și Barnaba, Tit, Filimon, Clement, cei șaptezeci și doi de apostoli; cei cincizeci de însoțitori, cei trei sute optsprezece ortodocși (părinții primului Sinod Ecumenic de la Niceea - anul 325 *n.n.*): ale căror rugăciuni să vină asupra noastră, și Tu să ne cercetezi împreună cu ei.

Adu-ți aminte în pace de Biserica Catolică Apostolică, care a fost zidită prin scumpul sânge al lui Hristos.

Adu-ți aminte de toți arhi-papii, papii, episcopii, preoții și diaconii, și de toți creștinii” - Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 78.

47. L. Villecourt, *Les observances liturgiques et la discipline du geûme dans l’eglise*

intitulat *Lampa întunericului și explicarea Liturghiei*, în care, în cap. 17, referindu-se la rugăciunile de mijlocire și la dipticele din cadrul anaforalei Sfântului Grigorie de Nazianz, spune: „Și la Liturghia Sfântului Grigorie, după „Sfânt, Sfânt, Sfânt (=Sanctus)...“ sunt rostite rugăciunile de comemorare, după cum urmează: pentru pace, pentru papă, părinți, preoți, diaconi și pentru cele șapte slujiri (τα,γματα) ale Bisericii; pentru mântuirea lumii, orașului, satelor și a fiecărei mănăstiri, pentru roadele (pământului), pomilor și viei, și pentru sfintele daruri și jertfe. Apoi preotul îi face un semn diaconului să pomenească numele patriarhilor și ale părinților, iar diaconul pomenește pe Sfânta Fecioară, pe Sfinții Ioan Botezătorul, Ștefan Arhidiaconul și pe patriarhul care ocupă tronul Sfântului Marcu. Dacă tronul este vacant, este pomenit numele celui decedat până când va fi întronizat altul. După pomenirea numelui părinților adormiți, sunt pomeniți ceilalți patriarhi adormiți, după care este pomenit Sever, patriarhul Antiohiei⁴⁷.

Alte documente care conțin fragmente din dipticele Liturghiei copte pot fi cercetate prin prisma studiului întreprins de profesorul Robert F. Taft. Între acestea sunt amintite: *Papirusul Cairo* 10395 A, datând de la sfârșitul secolului VI, este un fragment de rugăciuni de mijlocire, probabil parte a unei anaforale, pomenește pe Maica Domnului, pe sfinți și pe cei adormiți la modul general: patriarhi, profeți, martiri, episcopi ortodocși, clerici și laici, pe toți cei adormiți pomeniți pe nume și pe toți aceia ale căror nume nu s-au pomenit⁴⁸. Un alt document este cunoscut sub numele de *Papirusul Berlin* 3602, care datează din secolul VII și conține o listă de nume, laolaltă vii și adormiți, începând cu Maria Născătoarea de Dumnezeu și continuând cu Ioan Episcopul - probabil episcopul locului din acea vreme - și „toți episcopii ortodocși“, după care este pomenit „Apostolul și Evanghelistul Marcu“ și, în continuare, numele a douăzeci de papi ai Alexandriei recunoscuți de copti: șapte papi ortodocși, începând de la Petru Mărturisitorul (300-311) până la Dioscur care a fost depus la Sinodul de la Calcedon⁴⁹, apoi opt papi monofiziți, de la Timotei Aelurus (457-477) la Teodosie (535-566), urmați

copte, II, 254 la Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 78-79.

48. Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 81.

49. Cronologia utilizată de Taft este după G. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus*, Padua, 1988, p. 586-587 la Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 81.

50. Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 81-82.

51. W.E. Crum, *A Greek Diptych of the Seventh Century*, PSBA 30 (1908), 255-265 la

de Petru (575-578), Damian (578-607) și Anastasie (607-619)⁵⁰.

Așa-numitul document *Dipticele de la Luxor*, publicat în 1908 de coptologhistul britanic W. E. Crum⁵¹, este o altă sursă studiată de profesorul Taft. Ca notă distinctivă, această variantă a rugăciunilor de mijlocire generală pentru cei vii și adormiți cuprinde și nume de femei⁵².

Dipticele Boston este o simplă listă, păstrată în Muzeul de Arte Frumoase din Boston, care conține lista papilor Alexandriei, sfârșind, ca și *Dipticele de la Luxor*, cu pomenirea lui Sever al Antiohiei⁵³. Acest document, ca și cel următor prezentat de Taft, respectiv, *Papirusul Viena G. 26107*, sunt mai puțin edificatoare pentru tema de față⁵⁴. În aceeași categorie se înscriu *Fragmentul Louvain nr. 28*, *Dipticele din Codexul Bibliotecii Britanice Add. 17195*, *Papirusul Londra 514, 513, 155 și 971*⁵⁵.

Care este concluzia pe care o desprindem din aceste documente care prezintă fragmente de diptice specifice Liturghiei copte? Așa cum s-a putut vedea din scurtele prezentări făcute aici, cum a subliniat și R. Taft în studiul său, în majoritatea documentelor, afară de cazul în care documentul nu conține mai mult decât o listă de nume, dipticele alexandrine au trei elemente constitutive care apar mai mult sau mai puțin clar în formularele descrise: 1) o formulă de început în care se pomenește Maica Domnului, Sfântul Ioan Botezătorul și alți sfinți importanți recitată de preotul celebrant ca parte integrantă a anaforalei; 2) numele ierarhului locului și/sau al celui care prezidează adunarea euharistică; 3) numele papilor Alexandriei, începând cu Apostolul Marcu⁵⁶.

c) *Dipticele în Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*

Potrivit *Liturghierului* ortodox⁵⁷, rugăciunea dipticelor începe cu pomenirea diferitelor categorii de membri ai Bisericii din ceruri: „Strămoși, părinți, patriarhi, apostoli, propovăduitori, evangheliști, mucenici, mărtu-

Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 83.

52. Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 83-85.

53. *Ibidem*, p. 85.

54. *Ibidem*, p. 85-86.

55. *Ibidem*, p. 86-91.

56. Geoffrey J. Cuming, *op. cit.*, p. 117-118; Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 91.

57. *Liturghier*, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 2000, p. 165-168.

58. Pr. prof. dr. Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, București, 1998, p. 279.

risitori, pustnici, care au adormit întru credință“, rugăciune citită în taină de către preot, apoi cu glas mare: „Mai ales pentru Preasfânta, Curata...“ și continuă în taină pomenind pe Sfântul Ioan Botezătorul, pe Sfinții Apostoli, Sfântul zilei și pe toți sfinții“ cu rugăciunile cărora cerem ca Dumnezeu să primească jertfa ce s-a adus. Apoi, preotul pomenește pe toți episcopii ortodocși, „care drept (corect *n.n.*) învață cuvântul adevărului, cinstita preoțime, cea întru Hristos diaconime și pe tot cinul preoțesc și călugăresc. Rugăciunea se continuă arătându-se că Jertfa s-a ales pentru toată lumea, pentru sfânta, sobornicească și apostolească Biserică, pentru cei ce în curăție și în viață cinstită viețuiesc, pentru întreg poporul român (în cazul *Liturghierului* românesc *n.n.*), pentru autoritățile civile, pentru cei vii și pentru cei adormiți, încheindu-se șirul celor pomeniți cu ierarhul locului ca să fie dăruit Sfințelor Biserici „învățând drept (corect *n.n.*) cuvântul adevărului“.

După cum sesizează părintele Petre Vintilescu, rugăciunea dipticelor și întreaga Liturghie „se afirmă nu numai ca o rugăciune comună sau a tuturor, ci și pentru toți“⁵⁸. Ne rugăm „ca pe noi pe toți, care ne împărtășim dintr-o pâine și dintr-un potir, să ne unească unul cu altul, prin împărtășirea aceluiași Duh Sfânt“ ca „să aflăm milă și har împreună cu toți sfinții care din veac i-au bineplăcut, cu strămoșii, părinții... mai ales cu Preasfânta, Curata... cu Sfântul Ioan Prorocul...“⁵⁹, cum citim în Liturghia Sfântului Vasile cel Mare. „Rugăciunea dipticelor adună... la altarul lui Dumnezeu întreg universul creștin, ca să fie toți una, un trup cei mulți“⁶⁰. Prin rugăciunea dipticelor „Liturghia asigură viața și respirația vie a Bisericii. Unitatea și comunitatea bisericească apar aici în toată măreția și plinătatea ei de Trup tainic al lui Hristos, cu toate membrele care îl compun și încheieturile în care se articulează. Un organism viu care, însuflețit de Duhul lui Hristos, respiră în pacea și dragostea Lui și a unuia către altul“⁶¹. Pe bună dreptate, același autor a dat rugăciunii dipticelor denumirea de „rugăciunea eclezio-logică“⁶² a Liturghiei.

59. *Liturghier*, p. 234-235.

60. Pr. prof. dr. Petre Vintilescu, *op. cit.*, p. 280.

61. *Ibidem*, p. 281.

62. *Ibidem*, p. 282.

63. Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, p. 93.

64. *Ibidem*, p. 93-94.

***d) Scurtă privire comparativă a dipticelor
din cele două Liturghii***

Având o imagine de ansamblu asupra formei și conținutului dipticelor în cadrul Liturghiei Bisericii Copte și al celei Bizantine, atribuite Sfântului Ioan Gură de Aur, putem concluziona prezentând, pe scurt, elementele comune și pe cele deosebitoare întâlnite în cele două liturghii.

Așa cum s-a arătat în partea introductivă a acestui studiu, plasarea dipticelor în prefața anaforalei, cum se întâmplă în ritul liturgic alexandrin, „întrerupe în mod brutal desfășurarea“ acestei rugăciuni. Lista celor vii și a celor adormiți, în tradiția liturgică alexandrină, a fost citită împreună, nu separat, în două momente distincte ale Liturghiei, așa cum s-a întâmplat în Constantinopol. Episcopul este prezentat de regulă ca το, ευχαριστηριον, adică cel care prezidează euharistia, ceea ce a determinat pe unii cercetători să concluzioneze că dipticele erau citite numai la Liturgia arhierescă⁶³. Ca notă specifică este prezența Sfântului Marcu în fruntea listelor papilor Alexandriei. De asemenea, lista celor adormiți conține, de obicei, dar nu exclusiv, numele celor care au ocupat scaunul patriarhal de Alexandria, ceea ce scoate în evidență supremația acestui scaun bisericesc asupra tuturor centrelor episcopale din zonă. Prezența lui Sever de Antiohia într-o listă alexandrină a dus la concluzia existenței așa-numitelor „diptice profesionale“⁶⁴ care au circulat un timp în anumite zone.

Având o imagine de ansamblu asupra celor două tipuri de diptice, alexandrine și bizantine, cu deosebirile de formă și uneori de conținut care existau între ele, cu variații în ceea ce privește ordinea în care se succedă ideile în cadrul dipticelor, cu deosebirile privitoare la locul în care sunt plasate în cadrul anaforalei liturgice, trebuie să subliniem faptul că și unele, și altele sunt expresia comuniunii celor de aceeași credință, vii și adormiți, sfinți și căutători ai sfințeniei, în jurul lui Hristos Jertfit și Înviat pentru mântuirea tuturor. Menționăm faptul că ambele tradiții afirmă ortodoxia celor pomeniți în cadrul dipticelor. Tradiția alexandrină pomenește pe papii și pe episcopii ortodocși, iar cea bizantină pomenește pe „cei adormiți întru dreapta-redință“ și se roagă ca episcopul să fie dăruit Bisericii „drept (corect *n.n.*) învățând cuvântul adevărului“. În fruntea listei episcopilor de

Alexandria se află Sfântul Apostol Marcu, iar tradiția bizantină, în cele două liturghii pe care le oficiază, pomenește pe apostoli, pomeniri care și într-un caz, și în celălalt subliniază originile apostolice ale rugăciunii euharistice și succesiunea apostolică în har păstrată de cele două tradiții. Grijă pentru bunăstarea spirituală și materială a Bisericii și a celor care fac parte din ea este reflectată de ambele tradiții, ca și grija pentru odihna celor adormiți întru credință. La loc de cinste, în ambele variante ale dipticelor, se află Maica Domnului și Sfântul Ioan Botezătorul.

Pentru dialogul ortodox vechi-oriental însă, problema dipticelor este încă una delicată având în vedere că tradiția alexandrină, ca și alte tradiții vechi-orientale, pomenește în cadrul acestor rugăciuni persoane pe care Bisericile calcedoniene le-au suspectat vreme îndelungată de erezie. O nouă înțelegere a credinței pe care Bisericile Vechi-Orientale o mărturisesc, credința ortodoxă în conținutul ei, presupune și o nouă atitudine față de cei care în vremea Sinodului de la Calcedon, și după aceea, au mărturisit-o. Totuși, în pofida faptului că drumul spre o mărturisire comună a credinței, spre recunoașterea reciprocă a sfinților și spre împărtășirea din același potir este încă anevoios, amintirea unității precalcedoniene este încă suficient de puternică pentru a întreține dorul căutării reciproce și regăsirii împreună.